

HANDBUCH FÜR ORGANISTEN BERNHARDA KOTHEGO (1821–1897)

Kondycja muzyki kościelnej w naszym kraju od wielu lat budzi zastrzeżenia różnych środowisk. Dotyczą one zarówno repertuaru, jak i sposobu wykonywania muzyki podczas celebracji liturgicznej. Na jednym z portali internetowych problem ten tak charakteryzował znany wrocławski organista:

Sytuacja muzyki kościelnej w naszej diecezji i Polsce jest już tak dramatyczna, że konieczne są chyba już bardzo zdecydowane kroki. (...) Bardzo przykre jest patrzenie z perspektywy zwłaszcza Zachodu (nie mówię tylko o Niemczech) na naszą muzykę kościelną. Przykre, jak marnują się talenty ludzi i ich chęci, tłumione niemal systemowo i sprowadzane do wulgaryzmu muzycznego. Domyślam się, że co wrażliwsi i bardziej przenikliwi nie są już w stanie w ogóle słuchać muzyki w kościele. Poziom frustracji jest już powyżej wytrzymałości. (...) Moim zdaniem jednak zmiany powinny być znacznie szybsze i bardziej radykalne, jeśli chcemy, żeby za naszego pokolenia muzyka kościelna w diecezji i w Polsce nie była karykaturą, którą jest obecnie¹.

Przytoczona wypowiedź wywołuje żywe skojarzenia z opiniami dotyczącymi muzyki kościelnej na Śląsku w początkach XIX w. Przeżywała ona kryzys polegający na zeświecczeniu oraz odejściu od norm liturgicznych. Autor prasowego artykułu z 1804 r. wzmiankował:

Nie dziwcie się Państwo, że w ogóle nie wymieniam muzyki w potężnej i dostojnej katedrze [wrocławskiej – A. P.], ponieważ nie jest ona, i to już od wielu lat, warta wspomnienia. Smutne jest to, że dostojnicy kościelni, których poczucie piękna i wzniosłości musiało zostać pobudzone i uwrażliwione dzięki lepszemu wychowaniu, większej wiedzy oraz podróżom do Rzymu, dawnej stolicy sztuki, nie starają się o lepszą muzykę kościelną. (...) Wstydę się podać Państwu sumę, jaka jest przeznaczana na muzykę w naprawdę pięknym kościele katedralnym².

¹ www.organy.com.pl/forum/viewtopic.php?t=7046&postdays=0&postorder=asc&start=540, 27 XI 2017.

² Cyt. za: H.E. GUCKEL, *Katholische Kirchenmusik in Schlesien*, Leipzig 1912, s. 67–68: *Wunder Sie sich keineswegs, daß ich der Musik in der mächtigen, hohen Domstiftskirche gar nicht erwähne, sie ist, und zwar seit vielen Jahren, nicht der Erwähnung wert. Traurig ist's, daß Männer, im kirchlichen Range fast die ersten, deren Gefühl durch bessere Erziehung, folglich durch mehrere Kenntnisse geläutert und durch ihre Reise nach Rom, dem ehemaligen Sitz der Künste, für das Schöne und Erhabene gereizt und empfänglich geworden sein muß, so unbesorgt um bessere Kirchenmusik sind. (...) Ich schäme mich, Ihnen die Summe zu nennen, die in der wirklich schönen Kathedralkirche auf Musik verwendet wird.*

Reakcją na ówczesną sytuację muzyki kościelnej był ruch cecylianowski³. Inicjatywę odnowy muzyki kościelnej podjął ks. Franz Xaver Witt (1834–1888) z Ratzybony, który 2 września 1868 r., z okazji generalnego zjazdu niemieckich stowarzyszeń katolickich w Bambergu, powołał do życia Powszechne Stowarzyszenie Cecylianowskie. Jego celem było odrodzenie muzyki kościelnej i dostosowanie jej do przepisów liturgicznych. Zamierzano to zrealizować poprzez kultywowanie chorału gregoriańskiego, polifonii dawnych mistrzów, poprawnego śpiewu ludu i chórów kościelnych, a także utrzymywanie wysokiego poziomu gry organowej. Związek dążył ponadto do reformy katolickiej muzyki kościelnej w duchu zarządzeń Stolicy Apostolskiej, polegającej m.in. na przeciwstawieniu się ingerencji elementów świeckich do muzyki kościelnej, jak również na wyeliminowaniu z Kościoła muzyki o charakterze operowym i popisowym.

We współczesnych próbach odnowienia muzyki kościelnej warto uwzględnić wzorce wypracowane przez cecylianistów⁴. Należy pochylić się z uznaniem nad dokonaniem twórców muzyki kościelnej czasu minionego, w tym również nad działalnością Bernharda Kothe – wybitnego śląskiego organisty, dyrygenta, kompozytora, pedagoga, publicyisty, wydawcy i organizatora życia muzycznego.

1. Życiorys

Bernhard Kothe urodził się 12 maja 1821 r. w Grobnikach k. Głubczyc⁵. Pochodził ze znanej rodziny śląskich muzyków⁶. Był utalentowanym muzycznie chłopcem. W 1840 r. ukończył Seminarium Nauczycielskie w Głogówku, gdzie muzyki uczył go ceniony pedagog Leopold Weidlich. Następnie został nauczycielem w Czarnowasach. Po dwóch latach objął posadę nauczyciela w Katolickiej Szkole Miejskiej w Opolu. W latach 1843–1844, dzięki stypendium rządowemu, studiował w Królewskim Instytucie Muzyki Kościelnej w Berlinie oraz prywatnie u Adolfa Bernharda Marxa

³ Zob. m.in.: J. DREWNIAK, *Ruch cecylianowski – dzieło odnowy muzyki Kościoła katolickiego XIX wieku*, „Liturgia Sacra” 12 (2006), nr 1, s. 77–95; P. CABAN, *The Cecilian Reform in the Church Music – Positive or Redundant?*, „Liturgia Sacra” 16 (2010), nr 1, s. 169–176; R. TYRAŁA, *Cecylianowski ruch odnowy muzyki kościelnej na ziemiach polskich do 1939 roku*, Kraków 2010.

⁴ Zob. T. RAKOWSKI, *Idee ruchu cecylianowskiego drogą współczesnej odnowy muzycznego życia liturgicznego*, w: J. BRAMORSKI (red.), *Musica Sacra* 7, Gdańsk 2011, s. 41–53.

⁵ Na temat życia i działalności tego wybitnego muzyka zob. m.in.: J. MAINKA, *Musiker des Raumes Leobschütz in Oberschlesien der letzten fünf Jahrhunderte. Ein biographisch-bibliographisches Nachschlagewerk*, Dülmen 1993, s. 149–163; B. SPEER, *Die Ausbildung katholischer Kirchenmusiker Schlesiens im 19. Jahrhundert. Der Seminarmusiklehrer Bernhard Kothe (1821–1897)*, w: R. POŚPIECH, P. TARLINSKI (red.), *Kształcenie muzyków kościelnych na Śląsku*, Opole 1997, s. 155–166; R. POŚPIECH, *Znaczenie Bernharda Kothe (1821–1897) dla życia muzycznego kolegiaty św. Krzyża w Opolu w drugiej połowie XIX wieku*, w: T. DOLA (red.), *Ineffabile Eucharistiae donum. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu biskupowi Alfonsowi Nossolowi*, Opole 1997, s. 361–370; TENŻE, *Bernhard Kothe (1821–1897) i jego podręcznik budowy organów*, w: M. SZYMANOWICZ (red.), *Artificium Ars Scientia. Księga Jubileuszowa w 80. rocznicę urodzin Ks. Profesora Jana Chwałka*, Lublin 2010, s. 235–248.

⁶ Zob. B. SPEER, *Kothe, Familie*, w: L. HOFFMANN-ERBRECHT (red.), *Schlesisches Musiklexikon*, Augsburg 2001, s. 389–390.

(1795–1866). Po powrocie do Opolą kontynuował działalność pedagogiczną. W 1850 r. został nauczycielem śpiewu w Królewskim Katolickim Gimnazjum w Opolu oraz dyrygentem chóru i dyrektorem muzyki w kościele farnym św. Krzyża (obecnej katedrze). W 1863 r. otrzymał zaszczytny tytuł „królewskiego dyrektora muzycznego”. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że Bernhard Kothe był jednym z inicjatorów ruchu cecylińskiego na Śląsku. 23 listopada 1868 r. zorganizował w Opolu zebranie założycielskie Śląskiego Stowarzyszenia Cecylińskiego⁷. W 1871 r. został jego prezesem. Przez wiele lat był także członkiem kolegium towarzystwa w Ratyzbonie. Na początku 1869 r. Kothe przeniósł się do Wrocławia, gdzie objął posadę wykładowcy muzyki w seminarium nauczycielskim po swoim zmarłym bracie, Aloysie (1828–1868). W 1873 r. został wicedyrektorem tej placówki. W 1896 r. przeszedł na emeryturę. Zmarł we Wrocławiu 25 lipca 1897 r.

Bernhard Kothe

Fot. 1. Bernhard Kothe

(J. MAINKA, *Musiker des Raumes Leobschütz in Oberschlesien der letzten fünf Jahrhunderte. Ein biographisch-bibliographisches Nachschlagewerk*, Dülmen 1993, s. 149)

2. Działalność wydawnicza

Jednym z głównych postulatów reformy cecylińskiej była troska o rozpowszechnianie *stricte* kościelnych i możliwie łatwych do wykonania utworów muzycznych. Postulat ten realizował Kothe, wydając liczne publikacje, zarówno teoretyczne, jak

⁷ „Cäcilia” (1893), nr 11, s. 109.

i praktyczne⁸. Były to m.in.: podręczniki do nauki śpiewu, historii muzyki i organoznawstwa, akompaniamenty organowe do pieśni kościelnych, zbiory literatury organowej i wokalne oraz kompozycje własne. Wiele z nich doczekało się kilku, kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu wydań. Wydawnicza aktywność Kotheego przyniosła mu uznanie także poza granicami Śląska. O jej poziomie świadczy umieszczenie niektórych jego dzieł w oficjalnym katalogu stowarzyszenia⁹. Były to:

– *65 Auserlesene Lieder der katholischen Kirche für alle Zeiten des Kirchenjahres. Nebst einem Anhang von Marienliedern für die Maiandacht. Zum Gebrauche für höhere Töchterschulen und geist. Genossenschaften 3 stimmig bearbeitet*, Breslau, bei F. E. Leuckart (nr katalogowy 23, cena – 75 fenigów);

– *Abriss der Musikgeschichte*, Leipzig bei Leuckart (nr katalogowy 200, cena – 15 srebrnych groszy);

– *Abriss der Musikgeschichte. Mit vielen in den Text gedruckten Abbildungen und Portraits sowie zahlreichen Notenbeilagen. Fünfte, vermehrte und verbesserte Auflage*, Leipzig 1890, F.E.C. Leuckart (nr katalogowy 1359, cena – 2 marki);

– *Abriss der Musikgeschichte. Mit vielen Abbildungen, Porträts und Notenbeilagen. 7. vermehrte und verbesserte Auflage von F. Gustav Jansen*, Leipzig 1901, F.E.C. Leuckart (Konstantin Sander) (nr katalogowy 2799, cena broszury – 2 marki, w oprawie – 2 marki 80 fenigów);

– *Cäcilia. Sammlung von Gradualien, Offertorien, Antiphonen und Hymnen für gemischten Chor*. Vier Lieferungen, Regensburg 1872, Verlag von Alfred Coppenrath (nr katalogowy 151, cena za każdy zeszyt – 1 marka 50 fenigów);

– *Choräle und Lieder zum Gebrauche beim öffentl. Gottesdienste auf katholischen Gymnasien und Realschulen*, Zweite umgearbeitete und verbesserte Auflage, Breslau, bei F.E. Leuckart (nr katalogowy 24, cena – 1 marka 20 fenigów);

– *Die Musik in der katholischen Kirche. Wegweiser durch das gesammte Gebiet der kathol. Kirchenmusik nebst Abhandlungen über Regeneration derselben und die kirchlichen Verordnungen für Chordirigenten und Kirchenvorstände*, Breslau, bei Leuckart (nr katalogowy 26, cena – 2 marki 60 fenigów);

– *Führer durch die Orgel-Literatur*, Leipzig 1890, Verlag von F.E.C. Leuckart (współautor Th. Forchhammer, nr katalogowy 1348, cena – 1 marka 80 fenigów);

– *Handbuch für Organisten. Sammlung von Orgelstücken in allen Tonarten zum Gebrauche beim öffentlichen Gottesdienste, insbesondere auch zur Benützung in Schullehrerseminarien und Präparandenanstalten*, Leipzig, Verlagseigenthum von F.E.C. Leuckart (Cons. Sander) (nr katalogowy 106, cena – 4 marki);

– *Handbuch für Organisten. Sammlung von Orgelstücken in allen gebräuchlichern Tonarten zur Benützung beim Gottesdienste sowie zum Studium. II. & III. Theil*, Leipzig, Verlag von Leuckart (nr katalogowy 476, cena – 4 marki 50 fenigów za część);

⁸ Pełen wykaz publikacji podaje J. MAINKA, *Musiker des Raumes Leobschütz*, s. 150–160.

⁹ *Cäcilien-Vereins-Katalog kirchenmusikalischer Werke*, t. I–III, Regensburg 1870–1903.

– *Kleine Orgelbau-Lehre zum Gebrauche in Lehrer-Seminarien und Organisten-Schule*. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage, Leobschütz, Verlag von C. Kothe (nr katalogowy 507, cena – 60 fenigów);

– *Memorir-Stoff für angehende Orgelspieler. Eine Auswahl der einfachsten Accordverbindungen, Schlussformen, Schlussverlängerungen, Choraleinleitungen, Uebergänge, Cadenzen, Vor-, Nach- und Strophenzwischenpiele zum Gebrauch beim Unterricht im Orgelspiele, insbesondere in Präparandien und Lehrer-Seminarien, sowie zur Benützung beim öffentlichen Gottesdienste zusammengestellt*, Leobschütz, Verlag von C. Kothe (nr katalogowy 781, cena pierwszej części – 1 marka, drugiej – 1 marka 20 fenigów, trzeciej – 1 marka 50 fenigów, cena kompletu – 3 marki);

– *Musica sacra. Sammlung von Hymnen und Motetten für Männerstimmen*. Zweite Auflage. Erster Theil: *Weihnachtskreis*. Zweiter Theil: *Osterkreis*, Breslau, bei F.E. Leuckart (nr katalogowy 25, cena – 2 marki 40 fenigów za część, cena partytury – 2 marki, głosów – po 60 fenigów);

– *Musica Sacra. Sammlung von Hymnen und Motetten für Männerstimmen herausgegeben*. 3. Theil: *Pfingstkreis*, Leipzig, Verlag von F.E.C. Leuckart (nr katalogowy 166, cena za partyturę – 20 srebrnych groszy, cena za każdy głos – 6 srebrnych groszy);

– *Musikalisch-liturgisches Wörterbuch. Für alle Freunde der Kirchenmusik, insbesondere zum Handgebrauche für Chordirigenten*, Breslau, Franz Görlich (nr katalogowy 1400, cena – 1 marka 60 fenigów);

– *Orgelstücke in den alten Kirchentonarten*, Regensburg, Verlag von Friedrich Pustet (nr katalogowy 48, cena – 2 marki 40 fenigów);

– *Orgelstücke in den alten Kirchentonarten nebst einem Anhang von Präludien in den gebräuchlichsten Dur- und Molltonarten*, Dritte, verbesserte und vermehrte Auflage, Regensburg bei Pustet 1897 (nr katalogowy 2197, cena – 3 marki);

– *Orgelstücke in den alten Kirchentonarten nebst einem Anhang von Präludien in den gebräuchlichsten Dur- und Molltonarten*, Dritte, verbesserte und vermehrte Auflage, Regensburg bei Pustet 1897 (nr katalogowy 2197, cena – 3 marki);

– *Orgelstücke in den alten Kirchentonarten*. 3. Auflage, Regensburg bei Pustet (nr katalogowy 2353, cena – 3 marki, cena w Halbchagrindband – 3 marki 60 fenigów).

3. Podręcznik dla organistów

Wśród wymienionych powyżej pozycji szczególną popularnością cieszył się *Handbuch für Organisten*, opublikowany po raz pierwszy w 1871 r. w wydawnictwie Leuckart (Cons. Sander) z Lipska. Zbiory tego typu były wówczas bardzo popularne na Śląsku¹⁰. Nie sposób wymienić wszystkich. Do najbardziej znanych rodzimych autorów „pomocy dla organistów” należeli: Adolf Friedrich Hesse (1809–1863), Heinrich Götze (1836–1906), Karl Hoppe (1883–1946), Viktor Kotalla (1872–1915), Emil Nickel (1851–1921), Bruno Stein (1873–1915).

¹⁰ Zob. G. POŹNIAK, „Pomoce dla organistów” na Śląsku na przełomie XIX i XX wieku. Przyczynki do rozważań o muzyce instrumentalnej w liturgii, „Additamenta Musicologica Lublinensia” 5 (2009), nr 1, s. 149–159.

Fot. 2. Strona tytułowa zbioru

Handbuch jest praktycznym zbiorem przeznaczonym przede wszystkim do użytku liturgicznego, ale wykorzystywanym także jako materiał dydaktyczny. Pełny tytuł publikacji brzmi: *Handbuch für Organisten. Sammlung von Orgelstücken in allen Tonarten zum Gebrauche beim öffentlichen Gottesdienste, insbesondere auch zur Benutzung in Schullehrer-Seminaren und Präparanden-Anstalten* (Podręcznik dla organistów. Zbiór utworów organowych we wszystkich tonacjach do wykorzystania podczas nabożeństw, szczególnie zaś w seminariach nauczycielskich i preparandach). Przez współczesnych autorowi oceniany był znacznie wyżej niż wcześniejszy i równie popularny zbiór Kothe'go zatytułowany *Orgelstücke in den alten Kirchentonarten*¹¹. Warto przytoczyć fragment recenzji wybitnego cecyliarzysty ks. Franza Xavera Haberla (1840–1910):

Ozdobiony piękną szatą graficzną zbiór w większości krótkich 346 utworów, gustownie wybranych lub na nowo skomponowanych przez doświadczoną rękę, został uporządkowany w sposób praktyczny (...) według 24 tonacji, co czyni go bardzo pożądanym podczas katolickich nabożeństw. Godne pochwały są także dokładne wskazówki rejestracyjne oraz dotyczące gry na pedale poprzez *l* i *r*, jak również rozdział akordów na dwa systemy dla prawej i lewej ręki, co ułatwia orientację nawet bardzo słabo wykształconym organistom. (...) Nie tylko nowicjusze i uczniowie, ale także rzeczywiście działający organiści

¹¹ *Cäcilien-Vereins-Katalog*, t. I, s. 48.

(zwłaszcza na wsi) powinni być wdzięczni panu B. Kothe za ten bogaty i wyborny zbiór¹².

Geneza podręcznika związana była z brakiem tego typu literatury dla przyszłych nauczycieli i organistów. Jak wspominał sam Kothe w bardzo interesującym słowie wstępnym do publikacji, już po objęciu stanowiska nauczyciela muzyki w seminarium wrocławskim rozglądał się za właściwym materiałem dydaktycznym dla swoich uczniów¹³. Większość dostępnych i cennych zbiorów zawierała jednak utwory albo za łatwe, albo za trudne, zbyt obszerne lub bardzo krótkie. Z reguły nie były one uporządkowane według tonacji, a technikę kontrapunktyczną stosowano w bardzo ograniczonym zakresie. Wszystkie publikacje były jednak, zdaniem Kothe, stanowczo za drogie.

W ówczesnej muzyce kościelnej tolerowane były zjawiska, które w innych dziedzinach życia dawno zostałyby wyśmiane. „Z jakim przyjęciem spotkałby się mówca – pyta Kothe – którego wypowiedź byłaby nielogiczna lub niepoprawna pod względem językowym?”¹⁴. Tego typu błędy w kościelnej grze organowej były natomiast nader częste i nie spotykały się ze zdecydowaną krytyką. Dla wielu bowiem poprawna gra organowa ograniczała się jedynie do niewykorzystywania w liturgii marszów i arii operowych. Przyczyna nieprawidłowości leżała w tym, że niemal każdy organista przeświadczony był o wyższości improwizacji nad grą z nut. Tymczasem – według Kothe – sztuka improwizowania opiera się na trzech umiejętnościach: technicznej biegłości gry, zręczności w harmonii oraz oryginalnej i natychmiastowej inwencji własnej. O ile dwie pierwsze możliwe są do wyuczenia, o tyle ta trzecia jest darem niebios, który otrzymali nieliczni. Ci ostatni mogą więc, ku radości innych, kultywować sztukę improwizacji. Pozostali powinni wykonywać utwory doświadczonych kompozytorów. Niestety, to rozsądne zalecenie było często lekceważone. Powołując się na własne doświadczenia pedagogiczne, Kothe stwierdza, że wielu absolwentów preparand raczyło go podczas egzaminów wstępnych do seminarium nauczycielskiego własnymi fantazjami. Wynikało to nie tylko z osobistych ambicji i przeceniania samego siebie, ale przede wszystkim z błędów w wychowaniu muzycznym. W związku z tym konieczna wydawała się reforma kształcenia organistów poprzez uczenie

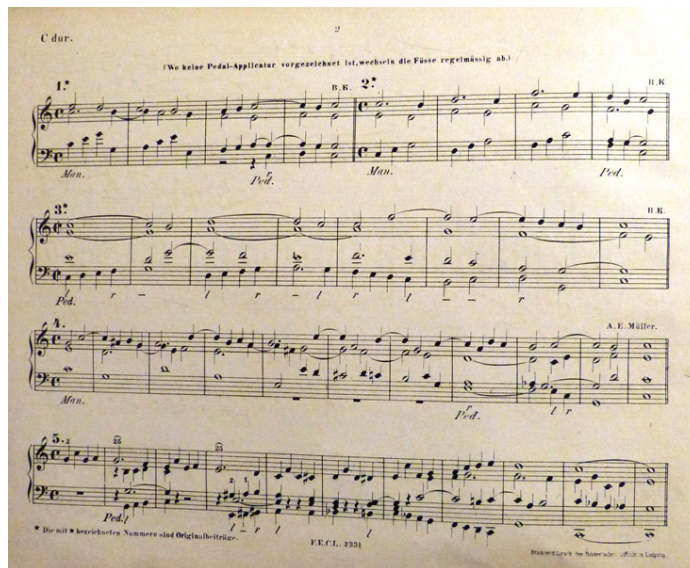
¹² *Tamże*: 346 *Tonsätze, mit Geschmack ausgewählt, oder mit kundiger Hand neu komponirt, praktisch nach den 24 Tonarten geordnet und leicht auffindbar, meist in einer Kürze, wie sie beim katholischen Gottesdienste erwünscht ist, zieren die prachtvoll ausgestattete Sammlung. Sehr lobenswerth ist auch die genaue Angabe der Registrirung und des Pedalspieles durch l und r, sowie die Verheilung der Akkorde auf den zwei Systemen für rechte und linke Hand, so dass auch sehr wenig gebildete Organisten sich schnell zurechtfinden werden. (...) Nicht blos Anfänger und Schüler, sondern auch wirklich funktionirende Orgelspieler (besonders auf dem Lande) werden Hrn. B. Kothe für diese reichhaltige und vortreffliche Sammlung dankbar sein.*

¹³ B. KOTHE, *Vorwort*, w: TENZE, (red.), *Handbuch für Organisten. Sammlung von Orgelstücken in allen Tonarten zum Gebrauche beim öffentlichen Gottesdienste, insbesondere auch zur Benutzung in Schullehrer-Seminaren und Präparanden-Anstalten*, Leipzig 1871, s. III–IV.

¹⁴ *Tamże*, s. III: *Welche Aufnahme dürfte z.B. ein öffentlicher Redner finden, welcher seine Sätze und Perioden sprachwidrig bilden oder ganz unlogisch aneinander reihen wollte?*

poprawnych wzorców i wyrobienie pewnego rodzaju przyzwyczajenia. Pomocą w realizacji tego założenia miała być m.in. prezentowana publikacja.

Zbiór zawiera 346 drobnych utworów na organy, 46 przykładów modulacji oraz dodatkowo 18 łatwych preludiów w najczęściej używanych tonacjach¹⁵. Utwory uszeregowane zostały według 24 tonacji, a w ich obrębie według długości. Najkrótsze z nich (od czterech do ośmiu taktów) służyć miały jako interludia pomiędzy zwrotkami pieśni. Dłuższe utwory miały być wykorzystywane jako preludia lub postludia. Układ taki był bardzo pomocny podczas liturgii, gdyż organista często musiał poruszać się w różnych tonacjach. O liturgiczności zbioru świadczy także wybór takich miniatur organowych, które odznaczały się kunsztem, prostotą i pozbawione były „mocnej i ostrej chromatyki”¹⁶.

Fot. 3. Przykłady utworów

Pedagogiczny charakter publikacji uwidacznia się w podziale utworów na trzy stopnie trudności. Dla słabszych uczniów przeznaczone były utwory homofoniczne, dla zdolniejszych – polifoniczne. Wszystkie stanowiły uzupełnienie podstawowego podręcznika, jakim była szkoła organowa. Jako minimalny program absolwenci kursów przygotowawczych (preparand) musieli zaliczyć poziom pierwszy. Ze względu na różny stopień wykształcenia uczniów pominięto utwory o charakterze koncertowym. Dużą zaletą zbioru było wdrażanie uczniów do gry na klawiaturze pedałowej nawet w najkrótszych i najłatwiejszych utworach. W tym celu zamieszczono

¹⁵ B. WEIGL, *Handbuch der Orgelliteratur. Vollständige Umarbeitung des Führers durch die Orgelliteratur, herausgegeben von Kothe-Forchhammer, neubearbeitet von O. Burkert*, Leipzig 1931, s. 176 – błędnie podaje, że zbiór zawiera 350 utworów.

¹⁶ *Cäcilien-Vereins-Katalog*, t. I, s. 48.

aplikaturę pedału. Przy większości utworów podano także wskazówki wykonawcze, a w niektórych wypadkach konkretne propozycje rejestracji.

W podręczniku zamieszczono także 46 przykładów modulacji. Wszystkie opracowane zostały przez Bernharda Kothege. Zmiana tonacji jest jednym z głównych środków urozmaicenia treści harmonicznego. Sztuka ta, zdaniem Kothege, należy do podstawowych umiejętności organisty. Podane w zbiorze przykłady nie są jedynie prostymi wzorcami modulacyjnymi, ale rozbudowanymi, częściowo również sfigurowanymi, przebiegami harmonicznymi. Zamieszczenie w podręczniku wzorów modulacji wzbudziło zastrzeżenia kolońskiego kapelmistrza katedralnego ks. Friedricha Könena (1829–1887), który uważał, że organista w tej materii nie powinien posil-kować się gotowymi przykładami. Postulował on ponadto przechodzenie z tonacji do tonacji jedynie poprzez czystą triadę harmoniczną bez używania m.in. akordów septymowych¹⁷.

Modulationen.

A. Von C. Dur nach allen Dur-Tonarten.

1. C. - D. dur. 2. C. - E. dur. B.F.

3. C. - F. dur. 4. C. - G. dur.

5. C. - A. dur.

6. C. - B. dur.

F. R. C. L. 2221

Fot. 4. Przykłady modulacji

Zbiór został skompilowany z utworów różnych kompozytorów (m.in. Albrechtsberger, Eberlin, Gebhardi, Greith, Kittel, Knecht, Pearsall, Rinck, Vierling). Spora część zajmują dzieła anonimowe. W podręczniku znalazło się także 9 utworów Johanna Sebastiana Bacha (1685–1750), 10 kompozycji Georga Friedricha Händla (1685–1759) oraz aż 32 utwory Michaela Gottharda Fischera (1773–1829). Najwięcej, bo aż 50 pozycji, zostało skomponowanych przez samego Bernharda Kothege. W zbiorze znalazły się również utwory innych śląskich kompozytorów, których nazwiska zawiera poniższe zestawienie:

¹⁷ Tamże.

- Friedrich Wilhelm Berner (1780–1827) – 1 utwór;
- Moritz Brosig (1815–1887) – 21 utworów;
- Heinrich Götze (1836–1906) – 16 utworów;
- Adolf Greulich (1836–1890) – 2 utwory;
- Adolf Hesse (1809–1863) – 15 utworów;
- Aloys Kothe (1828–1868) – 1 utwór;
- Carl Kothe (1836–1893) – 1 utwór;
- Wilhelm Kothe (1831–1899) – 6 utworów;
- Ernst Köhler (1799–1847) – 1 utwór;
- Ernst Richter (1805–1876) – 3 utwory.

W 1879 r. *Handbuch* doczekał się kontynuacji w postaci tomu drugiego i trzeciego. Przeznaczone one były już dla bardziej wprawnych i lepiej przygotowanych organistów. Utwory w nich zamieszczone z powodzeniem mogły być wykorzystywane do celów koncertowych. Tom drugi zawierał 53 utwory znanych kompozytorów: preludia, fantazje, tria oraz sporą ilość niezbyt obszernych fug. W tomie trzecim znajdowały się opracowane na organy preludia i fugi ze zbioru *Das Wohltemperierte Klavier*. Autorem transkrypcji był J.G. Zahn, który zamieścił bardzo dokładną aplikaturę pedału. Zbiór obejmował następujące utwory Bacha: *Preludium C-dur* (BWV 870), *Preludium cis-moll* (BWV 849), *Preludium Es-dur* (BWV 852), *Preludium E-dur* (BWV 854), *Preludium F-dur* (BWV 880), *Preludium f-moll* (BWV 857), *Preludium g-moll* (BWV 885), *Preludium b-moll* (BWV 891), *Fugę C-dur* (BWV 846), *Fugę c-moll* (BWV 871), *Fugę cis-moll* (BWV 849), *Fugę d-moll* (BWV 851), *Fugę D-dur* (BWV 874), *Fugę Es-dur* (BWV 876), *Fugę E-dur* (BWV 878), *Fugę e-moll* (BWV 879), *Fugę f-moll* (BWV 857), *Fugę fis-moll* (BWV 859), *Fugę g-moll* (BWV 861), *Fugę gis-moll* (BWV 863), *Fugę As-dur* (BWV 886), *Fugę a-moll* (BWV 865), *Fugę b-moll* (BWV 867), *Fugę b-moll* (BWV 891), *Fugę H-dur* (BWV 892), *Fugę H-dur* (BWV 868), *Fugę h-moll* (BWV 869), *Fugę h-moll* (BWV 893) oraz *Preludium b-moll* (BWV 891, w tonacji a-moll), *Fugę E-dur* (BWV 878, w tonacji Es-dur), *Fugę As-dur* (BWV 886, w tonacji G-dur), *Fugę gis-moll* (BWV 863, w tonacji g-moll), *Fugę b-moll* (BWV 867, w tonacji a-moll), *Fugę H-dur* (BWV 868, w tonacji B-dur).

W podsumowaniu niniejszych rozważań warto wspomnieć, że prezentowana publikacja zyskała duże uznanie środowiska muzycznego i zaliczana była do najbardziej wartościowych antologii muzyki organowej w XIX w.¹⁸ O jej popularności świadczą liczne wznowienia (w tytułach pojawiały się nieznaczne różnice), m.in. w latach 1878–1885¹⁹. Szczególnie wartościowe było wydanie zrealizowane w latach 1904–1908 przez słynne wiedeńskie wydawnictwo *Universal-Edition*²⁰. Podręcznik dopuszczony został do użytku szkolnego, a stosowany przez Kothe'go program nauczania przyjęto w latach dziewięćdziesiątych XIX w. jako obowiązujący przy składa-

¹⁸ R. POŚPIECH, *Bernhard Kothe*, s. 239.

¹⁹ J. MAINKA, *Musiker des Raumes Leobschütz*, s. 152; B. WEIGL, *Handbuch der Orgelliteratur*, s. 176.

²⁰ J. MAINKA, *Musiker des Raumes Leobschütz*, s. 152.

niu państwowych egzaminów na muzyków kościelnych²¹. Także i dziś zbiór Kothe może służyć pomocą organistom oraz stanowić znakomite uzupełnienie literatury zwłaszcza dla uczniów diecezjalnych studiów organistowskich. Jak słusznie bowiem stwierdza ks. Grzegorz Poźniak:

Szczególnie zauważalny jest brak wydawnictw z prostymi przygrywkami do pieśni, interludiami czy też jakimiś miniaturami organowymi, które można by wykorzystywać podczas liturgicznych celebracji. Na tym polu niedostatek jest rażący²².

Warto więc skorzystać z bogatej śląskiej tradycji muzyki kościelnej przełomu XIX i XX w. i sięgnąć do zbioru o sprawdzonej jakości, użyteczności, „liturgiczności” i walorach pedagogiczno-formacyjnych²³.

STRESZCZENIE

Wśród licznych XIX-wiecznych „pomocy dla organistów” szczególną popularnością cieszył się *Handbuch für Organisten*, opublikowany po raz pierwszy w 1871 r. w wydawnictwie *Leuckart* z Lipska. Jego autorem był Bernhard Kothe – wybitny śląski organista, dyrygent, kompozytor, pedagog, publicysta, wydawca i organizator życia muzycznego. *Handbuch* jest praktycznym zbiorem przeznaczonym przede wszystkim do użytku liturgicznego, ale wykorzystywanym także jako materiał dydaktyczny. Zbiór zawiera 346 drobnych utworów na organy, 46 przykładów modulacji oraz dodatkowo 18 łatwych preludii w najczęściej używanych tonacjach. Utwory uszeregowane zostały według 24 tonacji, a w ich obrębie według długości. Najkrótsze utwory służyć miały jako interludia pomiędzy zwrotkami pieśni. Dłuższe utwory miały być wykorzystywane jako preludia lub postludia. Zbiór został skompilowany z utworów różnych kompozytorów. Najwięcej, bo aż 50, jest autorstwa samego Kothe. W 1879 r. *Handbuch* doczekał się kontynuacji w postaci tomu drugiego i trzeciego. Przeznaczone one były już dla bardziej wprawnych i lepiej przygotowanych organistów.

SUMMARY

HANDBUCH FÜR ORGANISTEN BY BERNHARD KOTHE (1821-1897)

A particular favourite amongst the numerous 19th century „manuals for organists” was the *Handbuch für Organisten*, which was published for the first time in 1871 by *Leuckart* in Leipzig. Its author was Bernhard Kothe, a famous Silesian organist, conductor, composer, teacher, publicist, editor and an organiser of musical life. The *Handbuch* is a handy volume destined mainly for liturgical use. The collection

²¹ B. SPEER, *Die Ausbildung katholischer Kirchenmusiker*, s. 164.

²² G. POŹNIAK, „*Pomoce dla organistów*”, s. 150.

²³ *Tamże*, s. 159.

comprises 346 smaller pieces of organ music, 46 modulation samples as well as an additional compilation of 18 easy preludes in the most frequently used ranges. The works are sorted in order of pitch (24 ranges) and, within the different ranges, in order of size. The shortest pieces were meant to be played as interludes between the stanzas of a song, while the longer pieces were meant to be performed as preludes or postludes. The collection was compiled from the works of various composers. The highest number of compositions – almost 50 of them - are the work of Kothe himself. In 1879 the *Handbuch* was continued in a second and third volume which aimed to address an audience of more experienced and better trained organists.

Słowa klucze: Bernhard Kothe, podręcznik dla organistów, repertuar liturgiczny, cecylianizm.

Key words: Bernhard Kothe, manual for organists, liturgical repertoire, Cecilian Movement.